

UDK: 323.1(497.5) »1941/1945«
949.75 »1941/1945«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 1. 12. 1995.

Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu 1941.–1945.

JERE JAREB,
Saint Francis College, Loretto, Pennsylvania, SAD

Hrvatska ulazi u Drugi svjetski rat s tri različite političke opcije koje su predvodili Pavelić, Maček i Komunistička partija Hrvatske. Autor donosi pregled najvažnijih problema, dajući svoju ocjenu te naglašava da je u daljnjem izučavanju povijesti NDH nezaobilazna, osim komunističke dokumentacije i ona ustaške, njemačke i talijanske provenijencije.

Hrvatski narod uoči II. svjetskog rata

U predvečerje Drugoga svjetskog rata javno mišljenje u hrvatskom narodu bilo je u prilog uspostave samostalne hrvatske države i razlaza sa Srbijom. Takvom raspoloženju hrvatskog naroda bitno su pridonijele dvije povijesno prijelomne činjenice: ubojstvo hrvatskoga političkog vodstva u beogradskoj Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. i diktatura kralja Aleksandra od siječnja 1929. do njegove pogibije 9. listopada 1934. Do 20. lipnja 1928. hrvatski narod i njegovo političko vodstvo smatrali su da bi se hrvatsko pitanje *moglo* riješiti unutar međunarodno priznatih granica Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sve hrvatske političke stranke – od pravaške do seljačke – zastupale su takvo mišljenje. Od umorstva hrvatskoga narodnog vodstva 20. lipnja 1928. takvo uvjerenje – o mogućnosti zajedničkog i ravnopravnog života Hrvatske i Srbije – gubi sve više i više pristaša u hrvatskom narodu.

Diktatura kralja Aleksandra samo je učvrstila odlučnost hrvatskog naroda da nastavi borbu za obnovu samostalne hrvatske države. Kralj Aleksandar, od siječnja 1929. do listopada 1934., stavio je izvan snage Hrvatsku i hrvatski narod. Dovoljno je bilo da se netko u Hrvatskoj izjasni pripadnikom hrvatskog naroda, da bi bio onemogućivan u svojim osobnim i gospodarskim nastojanjima, te u konačnici bio zatvoren i sudski proganjen.

Od lipnja 1928. do listopada 1934. izmijenjena je hrvatska politička scena. Na prvom je mjestu potrebno istaknuti pojavu revolucionarnoga gibanja – posebice među intelektualnom, radničkom i seljačkom mladeži – s programom obnove samostalne hrvatske države. U rezoluciji velike skupštine hrvatske ujedinjene omladine, koju je vodio Cvjetko Hadžija, predstavnik omladine HSS-a, i koja je održana u Zagrebu u Sokolskoj dvorani 30. rujna 1928., ističe se:

»Hrvatska omladina svijesna historijskih časova u kojima živi, okupila se je pod jednom zastavom bez razlike stranaka, da manifestira svoju jednodušnost i da uz bok političkog vodstva hrvatskog naroda dušom i tijelom pomogne cijevima svetih narodnih hrvatskih ideala. . .

Hrvatska omladina vjerna hrvatskom mučeniku Stjepanu Radiću i njegovim drugovima Pavlu i Gjuri, zavjetuje se, da je spremna osvetiti nevino prolivenu krv u beogradskoj skupštini te neustrašivo stoji na braniku samostalne hrvatske države, pa će u temeljima slobode svoga hrvatskoga naroda položiti i svoje živote.«¹

Iz tog omladinskoga gibanja proizišle su i prve revolucionarne akcije, te konačno domobransko-ustaški pokret. Prva revolucionarna grupa bila je vođena omladinskim prvacima Hrvatske seljačke stranke Ivanom Bernardićem i Cvjetkom Hadžijom. Ta je grupa organizirala velike demonstracije u Zagrebu odmah na dan ubojstva Pavla Radića i Gjura Basaričeka, te smrtno ranjenog Stjepana Radića, koje su trajale tri dana, 20.-22. lipnja, i u kojima su bila ubijena tri hrvatska omladinca. Josip Šunjić, koji je ubio srpskog novinara Vladimira Ristovića 4. kolovoza 1928. u Zagrebu, bio je pripadnik te grupe. Ivan Bernardić sašio je tri velike zastave od crnog platna, kojim je bio obavijen Hrvatski seljački dom, dok je u njemu bio na odru Stjepan Radić. Te su tri velike crne zastave bile izvješene na tornju zagrebačke katedrale prigodom proslave ujedinjenja 1. prosinca 1928. U demonstracijama, koje su slijedile, poginuo je još jedan hrvatski omladinac.

Organizacija Hrvatski domobran počinje rad u listopadu i studenome 1928. *Hrvatski domobran*, polumjesečne novine kao glasilo organizacije, počinje izlaziti 15. studenoga 1928. U listu su surađivali čelnici HSS-a kao i sam predsjednik dr. Vladko Maček. Vodstvene ličnosti Hrvatskog domobrana bile su Branimir Jelić, dr. Ante Pavelić i Gustav Perčec. Oni odlaze u političko izbjeglištvo u siječnju 1929. poslije proglašenja diktature. Između 1930. i 1932. organiziran je u hrvatskom izbjeglištvu i iseljeništvu domobransko-ustaški pokret na čelu s dr. Antom Pavelićem.

Od ljeta 1928. sve se hrvatske političke stranke okupljaju oko Hrvatske seljačke stranke i njezina predsjednika dr. Vladka Mačeka. Rad je inače svih političkih stranaka bio zabranjen poslije proglašenja diktature. U prosincu 1929. zatvorena je revolucionarna grupa Hrvatske seljačke stranke na čelu s Bernardićem i Hadžijom radi pripremanja eksploziva, koji je trebao biti stavljen na željezničke tračnice preko kojih je trebao proći vlak u kojem je bilo hrvatsko poklonstveno izaslanstvo na putu u Beograd. To se je izaslanstvo trebalo pokloniti Kralju Aleksandru. Nekoliko dana kasnije bili su zatvoreni dr. Vladko Maček, profesor Jakov Jelašić, umirovljeni pukovnik Vilko Begić i ostali. Proces toj grupi od 24 osobe održan je u Beogradu pred sudom za zaštitu države od 24. travnja do 7. lipnja 1930. Na završetku tog procesa dr. Maček je održao govor u kojem je, među ostalim, rekao:

¹ Posebno izdanje mjesečnog lista *Starčević* (Zagreb), III., 19., 2. listopada 1928., bilo je u cijelosti posvećeno toj skupštini, ali je bilo zaplijenjeno. Taj zaplijenjeni izvještaj *Starčevića* pretiskan je u knjizi: Jere Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, 257-268, rezolucija, 267-268.

»Gospodin državni odvjetnik me je optužio po trećoj točki, da sam vodio propagandu zato, da se Hrvatska izdvoji iz ove države i stvori samostalnu državu, a kasnije je tu svoju optužbu restringirao, preinačio, da doduše nijesam za tim išao, ali sam išao za tim, da sam vodio propagandu, da se promjeni politički položaj, političko stanje u ovoj državi, što je također kažnjivo ne znam po 3. ili 4. čl. zakona o zaštiti države.

Gospodo suci, ni ta optužnica nije na mjestu. Ja te propagande nijesam vodio i bila bi besmislena ta propaganda za nešto što je tu...

Ne gospodo, ne treba voditi propagandu za nešto što cijeli narod nosi u duši, što narod nosi u srcu, što je ne političko mišljenje nego što je čvrsto izgrađeno uvjerenje naroda. To je, gospodo, uvjerenje i moje. To uvjerenje, to mišljenje moje ne može se staviti niti pod jedan paragraf, niti današnjih iznimnih zakona.

A gospodo kad bi se moglo to uvjerenje i pod koji paragraf staviti, ja ni onda niti bi ga zatajio, a još manje bih ga se odrekao, jer znam, da u tom stoji iza mene cijeli hrvatski narod, ogromna većina naroda srpskoga, barem u prečanskim krajevima, a pogotovo da stoji iza mene mučenica domovina moja: Kroz vijekove mučena, kroz vijekove gažena, kroz vijekove pokoravana, ali nikada ni od koga pokorena Hrvatska.«²

Komunistička partija Jugoslavije – sekcija Komunističke internacionale, Kominterne, koju je osnovala i kontrolirala Moskva – sigurno nije imala nikakvih sentimentalnih ili inih razloga, da bi krivo ocjenjivala tadašnju situaciju u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Na svojem četvrtom kongresu, održanom u izbjeglištvu u Dresdenu u Njemačkoj, od 5. do 16. studenoga 1928., KPJ donijela je rezoluciju, u kojoj se, među ostalim, kaže:

»Budući da mase naroda teže k otopljenju, dobila je parola *samoodređenja do otopljenja* u posljednje vreme naročito aktuelni značaj, i konkretizovanje ove naše parole znači najpunije pomaganje sviju akcija masa, koje vode k obrazovanju *nezavisne Hrvatske*. Pri tome mora partija parolu nezavisne Hrvatske postaviti izravno nasuprot buržoaskom vodstvu HSS, koje pokušava da s iluzijama o postignuću nacionalnog oslobođenja u okviru države SHS svede nastojanje hrvatskog radnog naroda u gradu i na selu za otopljenjem na put svoje politike pripreme novog sporazuma.... Za nezavisnost Hrvatske bori se naša partija bez svakog uslova ili rezerve.«³

Tijekom pet godina diktature kralja Aleksandra postojali su dodiri, a u dvije i pol godine i suradnja, između Hrvatske seljačke stranke i domobransko-ustaškog pokreta, a djelomično i hrvatskih komunista. Od siječnja 1929. do polovice 1931. može se reći da je postojao složan nastup između dr. Ante Pavelića, ing. Augusta Košutića i dr. Jurja Krnjevića u izbjeglištvu. Kada je u

² [Marija Pavelić, ur.], *Veleizdajnički proces protiv vode Hrvata dra Vladka Mačeka*, 439–440, cijeli govor, 433–440.

³ »Rezolucija o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima K.P.J.«, *Klasna borba. Marksistički časopis. Organ Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcije komunističke internacionale)*, br. 10–12, prosinac 1928./siječanj 1929., 84, cijela rezolucija, 65–88. Pretiskano izdanje.

kolovozu 1929. otišao u izbjeglištvo potpredsjednik HSS-a ing. August Košutić, prešavši ladom iz Raba u Italiju, živio je u obitelji dr. Ante Pavelića u zajedničkom kućanstvu gotovo godinu dana. Maček je bio braniteljem Stipe Javora na procesu protiv Javora, Marka Hranilovića, Matije Soldina i ostalih u proljeće 1931. Na tom je procesu uništena prvotna pravaška omladinska revolucionarna grupa, koja je bila organizirana u jesen 1928. pod vodstvom Stipe Javora. Tijekom toga procesa Maček se je sprijateljio s dr. Milom Budakom. Budak smatra da je to njegovo prijateljstvo bilo uzrokom organiziranoga redarstvenog atentata na njega 7. lipnja 1932. usred bijelog dana u Zagrebu.

Dr. Vladko Maček zbog zagrebačkih punktacija od 7. studenoga 1932. bio je zatvoren i osuđen na tri godine robije u proljeće 1933. Od pet godina diktature kralja Aleksandra, Maček je gotovo dvije i pol godine proveo u zatvoru i na robiji. Dr. Josip Predavec, prvi potpredsjednik HSS-a u Radićevu razdoblju, proveo je tri godine na robiji, a poslije puštanja iz zatvora bio je ubijen 14. srpnja 1933., dok je Maček robijao u Srijemskoj Mitrovici. Profesor Jakov Jelašić, voditelj tajničkih poslova stranke poslije odlaska dr. Krnjevića u izbjeglištvo, bio je na robiji tri godine, a od torture u zatvoru izgubio je zdravlje i umro u ožujku 1938. u 41. godini života. Dr. Ivan Pernar, dr. Dragutin Toth i drugi ugledni čelnici Hrvatske seljačke stranke osuđeni su na višegodišnje robije. Sa sigurnošću se može tvrditi, da je cilj kralja Aleksandra bio uništiti ondašnje hrvatsko političko vodstvo.

Uza suradnju Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije vodene od Vanče Mihajlova, ustaški pokret pod vodstvom dr. Ante Pavelića uspio je organizirati uspješni atentat na kralja Aleksandra u Francuskoj, u Marseillesu, 9. listopada 1934. Organizator atentata bio je mladi Pavelićev suradnik Eugen Dido Kvaternik. U času atentata hrvatsko političko vodstvo bilo je ili u jugoslavenskim zatvorima ili u izbjeglištvu.

Vladavina kraljevskog namjesnika kneza Pavla Karadorđevića

Kraljevsko namjesništvo pod vodstvom kneza Pavla Karadorđevića od listopada 1934. do ožujka 1941. samo je ublažilo protuhrvatsku politiku kralja Aleksandra. Takva politika nije mogla promijeniti mišljenje hrvatskog naroda o nemogućnosti ravnopravnog zajedničkog života Hrvatske i Srbije.

U tih šest i pol godina dr. Vladko Maček je čelnik hrvatske borbe dobivši na izborima 5. svibnja 1935. i 11. prosinca 1938. ogromnu većinu hrvatskih glasova. Dr. Ante Pavelić i njegov suradnik Eugen Dido Kvaternik od listopada 1934. do 29. ožujka 1936. zatočeni su u talijanskom zatvoru u Torinu, a svi ostali ustaše na Liparima. Poslije puštanja iz zatvora Kvaternik je također prebačen na Lipare. Radi jugoslavensko-talijanskog ugovora o prijateljstvu 25. ožujka 1937., ustaški zatočeni u Italiji došli su pod kontrolu srpskoga redarstvenog izaslanika u Rimu. U tim teškim okolnostima nešto manje od polovice ustaša iz Italije vraća se u domovinu. Najvažniji povratnik bio je dr. Mile Budak, koji se je vratio u domovinu u srpnju 1938. Dr. Ante Pavelić, koji jedini nije dospio pod srpsku kontrolu, stvarno je talijanski zatočenik, iako formalno na slobodi. Središte ustaškog pokreta prelazi tada, između 1934. i 1941., u domovinu. Organizacije Hrvatskog domobrana u Sjedinjenim Američkim Državama i Argentini ustrajno nastavljaju borbu za hrvatsku državnu samostalnost.

Odlukom Kominterne Komunistička partija Jugoslavije, odnosno hrvatski komunisti mijenjaju svoj nacionalni program. Od jeseni 1934. odnosno početka 1935. cilj je KPJ federativna Jugoslavija, a ne stvaranje samostalnih država Hrvatske, Slovenije, Srbije i Makedonije. Stari izgrađeni hrvatski komunisti teško prihvaćaju taj zaokret, koji je bio uzrokovan Staljinovom suradnjom s Francuskom i Engleskom. Mladi hrvatski komunisti, politički izgrađeni tijekom 1930-ih godina, nekritički prihvaćaju to novo komunističko jugoslavenstvo. Najbolji primjer takve orijentacije mladih hrvatskih komunista jest dr. Vladimir Bakarić.

Maček je, kako već spomenuh, čelnik hrvatske narodne borbe od kraja 1934. do travnja 1941. Maček je bio svjestan, da golemu većinu hrvatskog naroda želi obnovu samostalne hrvatske države i smatra da nije moguće postići slobodu i ravnopravnost u državnoj zajednici sa Srbijom. Maček nasuprot misli da je ipak moguće postići hrvatsku slobodu i ravnopravnost u monarhističkoj Jugoslaviji. Za ove Mačekove poglede vrlo je značajna njegova audijencija kod kneza Pavla na 21. lipnja 1935. prigodom ostavke vlade Bogoljuba Jeftića. Maček je tom zgodom na postavljeno pitanje kneza Pavla jesu li Hrvati za ovu državu, odgovorio kako Hrvati imaju negativno iskustvo u Jugoslaviji i vjeruje »da bi se u slobodnim izborima svi [Hrvati] izjasnili za nezavisnu državu«. Maček vjeruje da je za nezavisnu državu »ogromna većina naroda hrvatskog«.⁴

U razgovoru s francuskim poslanikom Dampierrom, 19. ožujka 1937. u Zagrebu u nadbiskupskom dvoru u prisutnosti nadbiskupa Štepinca, Maček je ponovio Dampieru što je rekao knezu Pavlu u lipnju 1935.: »Kad mu je naime, prema Mačekovom pričanju, knez stavio pitanje da li su Hrvati za ovu državu ili nisu, Maček mu je odgovorio, da ga moli da ga to ne pita, jer na ovako postavljeno pitanje da bi mu on morao odgovoriti, da za ovu državu 99% Hrvata nije, ali da se ova država može tako urediti da će za nju biti svi Hrvati.«⁵

U istoj audijenciji od 21. lipnja 1935. Maček je rekao knezu Pavlu da su »Hrvati za održanje dinastije i jedinstva, za zajedničko ministarstvo obrane, vanjskih poslova i financija. Dodao je da su Hrvati potpuno izgubili vjeru u dobre namjere Srba i da ništa ne pomaže nego povratak na 1918. i stvaranje novog ustava. Da bi se to ostvarilo, potrebno je postojeću Skupštinu odmah raspustiti i obrazovati činovničku vladu radi vođenja administrativnih poslova. Novi izborni zakon mora osigurati slobodne izbore za ustavotvornu skupštinu, čiji zadatak mora biti revizija ustava.«⁶

To su bile ideje vodilje Mačekove politike, koje je mnogo puta u razgovorima ponavljao. Iako je golemu većinu Hrvata za samostalnu državu Hrvatsku, on je vjerovao da se ipak može postići sporazum sa Srbijom, ostavljajući joj i dalje vlast nad vojskom, vanjskom politikom i financijama.

⁴ Tako je Maček pričao Trumbiću poslije povratka iz Beograda 23. lipnja 1935., a ovaj zabilježio: Ljubo Boban, *Maček i politika HSS*, I., 176.

⁵ Tako je izvijestila Stojadinovićeva nepoznata osoba iz Zagreba: Ljubo Boban, »Vanjskopolitička aktivnost vodstva HSS 1935.–1941.«, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* 3, 16. Ova važna Bobanova knjiga izašla je u ožujku 1990., u predvečerje višestranačkih izbora u Hrvatskoj.

⁶ Izvještaj engleskog poslanika u Beogradu Nevila Hendersona ministarstvu vanjskih poslova u Londonu, 24. lipnja 1935.: Lj. Boban, *Maček...*, nav. dj., I., 175.

Kada su knez Pavle i ministar predsjednik dr. Milan Stojadinović doznali za takovo Mačekovo stanovište, odgodili su rješavanje hrvatskog pitanja i stavili ga na led.

Maček je postigao načelni sporazum sa srpskom Udruženom opozicijom 8. listopada 1937., koji je poznati kao Farkašićki sporazum. Taj sporazum ponavlja glavnu točku zagrebačkih punktacija iz studenoga 1932.: vraćanje na 1918. Naime, iz slobodnih izbora izašla Ustavotvorna skupština donijet će novi ustav, »odlukom takve većine u kojoj će biti većina Srba, većina Hrvata i većina Slovenaca narodnih poslanika Ustavotvorne skupštine.«⁷ Inače u tom sporazumu nema ništa o budućem uređenju državne zajednice. Farkašićki sporazum uzrokovao je razlaz između Mačeka i Pavelića, odnosno HSS-a i ustaškog pokreta. Domobransko-ustaško novinstvo od tada napada Mačeka i kritički piše o politici HSS-a.

Knez Pavle bio bi i nadalje odgađao bilo kakav sporazum s Mačekom da se nisu nad Europom nadvili ratni oblaci početkom 1939. Mogućnost izbijanja novoga svjetskog rata, te zbog toga pritisak Francuske i Engleske za konsolidaciju Jugoslavije rješanjem hrvatskog pitanja, prisilili su kneza Pavla da otpočne javne pregovore s Mačekom. Predsjednik vlade Dragiša Cvetković kao mandatar krunc otpočeo je pregovore s Mačekom u proljeće 1939. Taj je sporazum bio *nuždan* za Srbiju, a ne za Hrvatsku. U takvoj situaciji Maček je imao veliku prednost, ali umjesto da je iskoristi, prihvatio je sve bitne prijedloge kneza Pavla.

Dr. Juraj Krnjević, u memorandumu engleskome ministarstvu vanjskih poslova, 29. lipnja 1939., kaže: Maček »se složio da pregovara na osnovi koju je predložio emisar kneza Pavla. Što više on ne samo da je pristao na jedinstvo Jugoslavije u međunarodnom životu, zajedničku vojsku i dinastiju Karađorđevića, već se složio sa željom kneza i odbacio zahtjev da se ukine Ustav koji je bio nametnut dekretom 1931. i pristao na rješenje koje će biti na njemu osnovano.«⁸

Ukaz o stvaranju Banovine Hrvatske bio je donesen na temelju članka 116. Ustava od 3. rujna 1931., koji predviđa u slučaju kada su ugroženi javni interesi, da »Kralj može, u tom izuzetnom slučaju, ukazom narediti da se privremeno preduzmu sve izvanredne, neophodne potrebne mere u celoj Kraljevini ili u jednom njenom delu nezavisno od ustavnih i zakonskih propisa. Sve izuzetne mere podneće se naknadno Narodnom Predsedništvu na saglasnost.«⁹ Dakle, buduća Narodna skupština mogla je običnom većinom poništiti Banovinu Hrvatsku.

Sa stajališta hrvatskih narodnih interesa najgore je bilo teritorijalno rješenje, koje je podijelilo Bosnu i Hercegovinu. Kralj Aleksandar je prvi podijelio Bosnu 1929. stvaranjem banovina. Bosna je bila podijeljena na Drinsku, Vrbasku, Primorsku i Zetsku banovinu. To je bila valjda prva podjela Bosne od Kulina bana. Maček je prihvatio, očito na savjet dr. Jurja Šuteja, srpske prijedloge o podjeli Bosne i Hercegovine, kao da muslimani ne postoje.¹⁰

⁷ Lj. Boban, Isto, 292.

⁸ Krnjevićev memorandum, 29. lipnja 1939., u hrvatskom prijevodu: Lj. Boban, »Vanjskopolitičke...«, nav. dj., 138–139.

⁹ Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, 194.

¹⁰ Jere Jareb, *Polja stoljeća hrvatske politike*, 69.

Jugoslavenska muslimanska organizacija, politička stranka bosanskih muslimana, imala je uvijek između dva svjetska rata hrvatsko muslimansko političko vodstvo. Mačekova politika podjele Bosne sa Srbima dovela je muslimane, posebice muslimansku intelektualnu mladež, do očajja i imala za posljedicu početak stvaranja pokreta Mladih muslimana.¹¹

Režim u Banovini Hrvatskoj od kraja kolovoza 1939. do početka travnja 1941., dakle u nešto više od devetnaest mjeseci, poboljšao je položaj hrvatskog naroda, ali ga nije zadovoljio. Protujugoslavensko raspoloženje hrvatskog naroda i dalje je bilo prisutno kod goleme većine, kao i težnja za samostalnom hrvatskom državom.

Banovina Hrvatska počela je progoniti i zatvarati hrvatske nacionaliste, u prvom redu ustaše, te hrvatske komuniste. Uveden je komesarijat u Matici hrvatskoj, prvi put u njezinoj povijesti. Što nisu napravili tuđinski režimi, napravila je hrvatska vlast Banovine Hrvatske. Takvim postupkom hrvatska banovinska vlast uoči početka rata jačala je animozitet, podvojenost među pristajama triju vodećih hrvatskih političkih orijentacija.

Borba za obnovu samostalne hrvatske države u razdoblju od 1928. do 1941. činila se bezizglednom. Glavna zapreka tome cilju bila je politika velikih europskih sila, koja je pomagala Srbiju i srpske političke ciljeve, te bila za održanje Jugoslavije, uz eventualne ustupke hrvatskom narodu. Nisu takvu politiku podržavale samo Francuska i Engleska nego i Hitlerova Njemačka. Italija nije bila postojana u svojem stanovištu prema Jugoslaviji i kolebala se je između prosrpske i prohrvatske orijentacije. Ona je dala utočište hrvatskim političkim izbjeglicama poslije 1929. i bila naklonjena potpomognuti nastojanja dr. Vladka Mačeka u rješavanju hrvatskog pitanja unutar ili izvan granica Jugoslavije. Sovjetski Savez sa Staljinom na čelu putem Kominterne podržavao je rušenje Jugoslavije i stvaranje samostalnih država od 1924. do 1934. Zbog uspona i jačanja Hitlerove Njemačke, Staljin uspostavlja savezništvo s Francuskom i prijateljstvo s Engleskom. Ta nova Staljinova vanjskopolitička orijentacija uzrokovala je promjenu komunističke politike prema Jugoslaviji. Umjesto rušenja Jugoslavije, Kominternina sada zastupa stajalište stvaranja jugoslavenske federacije. Tijekom Drugoga svjetskog rata Staljin je bio otvoren i stvaranju samostalne hrvatske države kao i drugih država na jugoslavenskom području.

Pavelićeva borba za samostalnu državu, Mačekovo sporazumaštvo sa Srbima, te lojalnost hrvatskih komunista Moskvi, odnosno Titu kao predstavniku Moskve – kada to više i nije bio – unaprijed su odredili bitne političke orijentacije hrvatskog naroda, odnosno njegova političkog vodstva u toku Drugoga svjetskog rata.

*Nezavisna Država Hrvatska
od 10. travnja 1941. do 6. svibnja 1945.*

Hitlerov napad na Jugoslaviju 6. travnja 1941. omogućio je proglašenje hrvatske države i njezinu obnovu uz vrlo male hrvatske žrtve. Hitlerova odluka

¹¹ Sead Truhaj, *Mladi muslimani*, 10.

o napadu na Jugoslaviju donesena je u podnevnim satima 27. ožujka 1941. kao odgovor na puč srpskih časnika od istog dana. Hitler je nastojao da u ratu s Jugoslavijom bude što manje žrtava s njemačke strane te je stoga pomogao Hrvatima u njihovoj borbi za državnu nezavisnost.

Hrvatska borba za samostalnu hrvatsku državu nije imala bitne veze s politikom osovinskih sila te je sasvim normalno mogla biti vezana i uz zapadne demokratske države. Hrvatski državnik morao je biti svjestan da hrvatski rat, odnosno hrvatski sukob sa Srbijom, nema uske, bitne povezanosti sa sukobom između velikih sila. Stoga je trebao nastojati da kraj rata nađe hrvatsku državu i njezinu vojsku na pobjedničkoj strani.

Nezavisna Država Hrvatska proglašena je preko zagrebačkog radija 10. travnja 1941. poslije podne, kratko vrijeme prije ulaska njemačke vojske u Zagreb. Proglasio ju je pukovnik Slavko Kvaternik u ime dr. Ante Pavelića, poglavnik Ustaškog pokreta. Odmah nakon Kvaternikova proglasa pročitana je izjava dr. Vladka Mačeka u kojoj, među ostalim, stoji: »Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike i t.d., da iskreno surađuju s novom narodnom vladom.«¹² Obnova hrvatske države bila je 8. travnja proglašena u Bjelovaru, a dan prije toga u Čakovcu. U oba slučaja pristaše Hrvatske seljačke stranke uz hrvatske vojnike, pobunjenike iz jugoslavenske vojske, bili su glavni čimbenici proglašenja hrvatske države. Hrvatski narod posvuda je s oduševljenjem prihvatio obnovu hrvatske države i spontano sudjelovao u razoružanju srpske vojske i uspostavi nove hrvatske vlasti. Najvažniju ulogu u obnovi hrvatske države imale su građanska i seljačka zaštita, predstavnici Hrvatske seljačke stranke, uz povjerenike Ustaškog pokreta i organiziranih ustaša.

U jutarnjim satima 15. travnja stigao je u Zagreb s oko 250 ustaša povratnik poglavar države dr. Ante Pavelić. Navčer 16. travnja imenovao je prvu hrvatsku vladu u kojoj je bio ministar predsjednik i ministar vanjskih poslova. Vlada je bila glavna izvršna ustanova hrvatske države, iako su sve bitne odluke u unutrašnjoj, vanjskoj i vojničkoj politici ostale u rukama dr. Ante Pavelića. Pavelić je ostao predsjednikom vlade do 2. rujna 1943., kada je na taj položaj imenovao dr. Nikolu Mandića, hrvatskog političara iz Bosne. On je na tom položaju ostao do kraja rata.

NDH je bila jednostranačka, diktatorska država. Sve su stranke bile zabranjene osim Ustaškog pokreta na čelu s poglavnikom dr. Antom Pavelićem, koji je ujedno bio i poglavar države. Osim stranaka zabranjene su i omladinske organizacije kao, na primjer, »Hrvatski junak« i »Hrvatski skaut«. Nisu bile zabranjene katoličke omladinske organizacije Križari i Domagoj. Ustaški pokret obuhvaćao je pored političke organizacije Ustaša, omladinsku organizaciju Ustašku mladež, organizaciju žena pod imenom Ženska loza Ustaškog pokreta, te staleške postrojbe uključivši radničke sindikate, kojima je na čelu bio Državni savezničar staleških postrojbi. Državni savezničar bio je dužnosnik Ustaškog pokreta, a ujedno kroz ministarstvo udružbe dio vladine strukture.

¹² Mačekovu izjavu donio je *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), glasilo HSS-a, br. 1781., Uskrs (13. IV.) 1941.: Lj. Boban, »Vanjskopolićka...«, nav. dj., 260.

Uz te četiri civilne grane Ustaškog pokreta, postojala je i Ustaška vojnica, vojska sastavljena od dobrovoljaca, koja je također bila dio Ustaškog pokreta, odnosno Glavnog ustaškog stana, njezina vrhovnog tijela, kojem je na čelu od 1942. ministar postrojnik. Ministar postrojnik zamjenjuje u Glavnom ustaškom stanu poglavnik i ujedno je ministar hrvatske državne vlade.

Prva zadaća vlade bila je uspostava državnih ustanova i označivanje hrvatske granice. Hrvatski novac, kuna, u umjetničkoj izradbi Ljube Babića, poznatoga hrvatskog slikara, ima datum 26. svibnja 1941. i potpis tadašnjeg ministra narodnoga gospodarstva dr. Lovre Sušića. Prvi granični ugovor bio je potpisan s Njemačkom početkom svibnja 1941. i označio je hrvatsko-štajersku granicu kao granicu hrvatske države. Sudbonosni su bili hrvatsko-talijanski granični pregovori, koje je s hrvatske strane vodio kao jedini pregovarač dr. Ante Pavelić. Ni njegovi najbliži suradnici nisu znali kako se pregovori razvijaju. Njemačka, točnije rečeno Hitler, nije se htio miješati u talijansko-hrvatske pregovore. Pavelić je bio u vrlo teškoj situaciji. Pristao je već kod prvog dana pregovora u Ljubljani 26. travnja 1941., da se predade Italiji dio Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, sjeverna Dalmacija do Trogira, te Boka Kotorska. Poslije ljubljanskog sastanka granični se pregovori nastavljaju u Zagrebu od 27. travnja do 16. svibnja, a vodio ih je u ime Italije talijanski poslanik u Zagrebu, Rafaelo Casertano. Ti su se pregovori vodili o sudbini Kraljevice, otoka Paga, grada Splita s okolicom i otoka Korčule, a završeni su tek 16. svibnja.¹³ Potpisom Rimskih ugovora 18. svibnja 1941. uspostavljena je uspostavljena je hrvatsko-talijanska granica tako da je od Hrvatske otkinuta većim dijelom Dalmacija, te djelomično Hrvatsko primorje i Gorski kotar. Anektirani hrvatski teritorij Italiji bio je smatran prvom zonom. Ostali hrvatski teritorij, dio NDH, koji je njemačko-talijanskim sporazumom bio smatran talijanskom interesnom sferom, bio je podijeljen na drugu i treću talijansku zonu. Bez sumnje Rimski ugovori bili su teška hipoteka nad Hrvatskom i uzrokom mnogih teškoća i nesreća.

Granica prema Srbiji bila je označena hrvatskim zakonom u lipnju 1941., uspostavivši staru granicu između Austro-Ugarske i Srbije. Njemačka je priznala taj hrvatski zakon. Granica između Hrvatske i Crne Gore uspostavljena je talijansko-hrvatskim ugovorom i tekla je starom austro-ugarsko-crnogorskom granicom. Granica između Hrvatske i Mađarske nije bila riješena ugovorom, jer se Hrvatska nije htjela odreći Međimurja, koje je ostalo pod mađarskom okupacijom za cijelo vrijeme rata.

NDH je bila priznata od svih država članica Trojnog pakta, početno potpisanog od Njemačke, Italije i Japana. Priznali su je također Finska i Španjolska. Uspostavila je trgovačke odnose sa Švicarskom i Francuskom maršala Pétaina. Bila je *de facto* priznata i od Vatikana.

Unutrašnja politika, koju je vodio državni poglavnik dr. Pavelić, bila je sudbonosna za opstanak države. Do njega je zavisilo kakvu će unutrašnju politiku

¹³ *I documenti diplomatici italiani*, serija deveta: 1939.-1943., sv. VI (29. X. 1940.-23. IV. 1941.) i sv. VII (24. IV.-11. XII. 1941.), Rim, 1986.-1987.: dokumenti od 30. III. do 18. V. 1941., koji se odnose na Hrvatsku.

provesti. Unutrašnja hrvatska politika bila je potpuno u hrvatskim rukama osim postupka prema Židovima i njemačkoj narodnoj manjini. Pavelić je stavio srpsku narodnu manjinu izvan zakona, iako je priličan broj uglednih Srba nudio suradnju novoj hrvatskoj vlasti. Ta je politika otjerala u šumu velik broj Srba, koji su u početku nastupali kao četnici, a kasnije postali vojnici Komunističke partije Jugoslavije. Stanovita promjena prema Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nastupila je u proljeće 1942. osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve, ali nije bila provedena odlučno i razumno. Progona Židova bili su na liniji njemačko-hrvatskog savezništva. Rasni zakoni bili su proglašeni odmah u početku NDH, ali ih je Pavelić također povukao pred sam slom države početkom svibnja 1945. Rat je preživjelo oko 25 posto hrvatskih Židova.

Politika prema drugim hrvatskim političkim snagama, posebice prema vodećim osobama Hrvatske seljačke stranke, koji nisu htjeli surađivati s Ustaškim pokretom, bila je u potpunosti politički nerazumna. Dr. Vladko Maček, vođa stranke, bio je od listopada 1941. do ožujka 1942. zatočen u zgradi zapovjedništva logora Jasenovac, a kasnije do kraja rata bio je zatočen na svojem imanju u Kupincu i u svojem stanu u Zagrebu. Druge vodeće osobe stalno su bile između zatvora i nesigurnosti na slobodi. Ivanko Fariš i profesor Lujo Tomašić bili su skupa s dr. Mladenom Lorkovićem i Antom Vokićem ubijeni u le-poglavskom zatvoru vjerojatno u jutarnjim satima 25. travnja 1945. Druge vodeće osobe HSS-a, koje su s njima bile zatvorene u Lepoglavi, pretrpjele su sadistički, nehumani postupak zatvorskih vlasti i većina njih preboljela je tifus.

Hrvati muslimani Bosne i Hercegovine očekivali su da će konačno kao hrvatska većina vladati uz pomoć katoličkih Hrvata u Bosni i Hercegovini. Vjerojatno je radi zadovoljenja tih težnja Hrvata muslimana trebalo organizirati Bosnu i Hercegovinu kao posebnu pokrajinu u NDH. Time bi muslimani bili doživjeli NDH kao svoju državu. Iako takva politika nije bila provedena u Bosni i Hercegovini, golema većina muslimana osjećali su se nacionalno Hrvatima, posebice oni koji su sudjelovali u vojničkim postrojbama.

Ni politika prema hrvatskim komunistima nije bila politički razumna. U toj politici posebice je tragično strijeljanje komunista zatočenih u Kerestincu. Da su ti strijeljani komunisti ostali na životu, Tito bi i te kako morao voditi računa o njihovim mišljenjima i prijedlozima. Oni bi sigurno bili ojačali Hebrangovu struju, a umanjili Bakarićevu poziciju. Je li njihova likvidacija bila samo ustaško zlodjelo ili su u tome pomogli Tito i njemu odani komunisti poput Josipa Kopinića, koji je živio u Zagrebu pod lažnim imenom inž. Antuna Kadića?

Zatočenički logori, posebice Jasenovac, velika su hipoteka i ljaga Pavelićeve unutrašnje politike. Je li ih bilo potrebno održati kroz cijelo vrijeme rata? Eugen Dido Kvaternik kaže da je već u lipnju 1942. predlagao postupno zatvaranje logora.¹⁴

Pavelić nije imao povjerenja ni u svoje suradnike u Ustaškom pokretu. Od čelnika Ustaškog pokreta u domovini nitko se nije održao na vlasti do kraja rata osim profesora Ivana Oršanića, koji je bio na sporednim dužnostima: Upravni zapovjednik Ustaške mladeži, 1941.-1944., i državni savezničar,

¹⁴ Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapazanja 1925.-1945.*, 190.

1944.–1945. Slavko Kvaternik morao je u izbjeglištvo u Njemačku potkraj veljače 1943., Budak je bio u domovinskom izbjeglištvu od 25. listopada 1943., a Lorković je bio zatvoren 30. kolovoza 1944., te ubijen u Lepoglavi vjerojatno u jutarnjim satima 25. travnja 1945. Grupa ustaških pukovnika iz ustaških logora bila je glavni oslonac Pavelićeve politike, ali i iz te grupe Eugen Dido Kvaternik, vjerojatno politički najposobniji među njima, sišao je s vlasti u listopadu 1942. i morao u izbjeglištvo u veljači 1943. da bi spasio glavu. Vlado Singer zatvoren je u Jasenovcu već u jesen 1941., te izgubio život u Staroj Gradiški 1943. Najvažniji u toj grupi ustaških pukovnika povratnika bili su: Vjekoslav Luburić, Vjekoslav Servatzi, Vilko Pečnikar, Ante Moškov, Ivo Hercenčić, Erih Lisak i Mijo Bzik. Vjerojatno je dao najbolju ocjenu Pavelića kao poglavnika Ustaškog pokreta Ivan Oršanić:

»Može biti čudno da je dr. Ante Pavelić simbolizirao jedinstvo ustaštva, bio njegov šef i ujedno tehnički realizator njegova nejedinstva.

Zbog neprestanog straha da bi mogao biti likvidiran, on je stvarno želio da svakom ustaši od važnosti bude izravan šef i da ga povezuje izravno uza sebe i ima ga na uvidu i povjerenju. Oni koji su bili ministri ili generali ili visoki ustaški dužnosnici ili u izvještajnoj službi, svi su bili u izravnom odnosu s Poglavnikom i bez ikakvih posrednika. Poslije ovih osoba izravnog i neposrednog povjerenja, kojih je moglo biti oko 40, dolazili su drugi po rangovima ili kao masa.

Od tih četrdeset ustaša nije bilo ni dvojice međusobno stopostotnog osobnog povjerenja. Svi su bili razbijeni povjerenjem prema Poglavniku, koji je savršeno vješto manevrirao i intrigirao njihove međusobne odnose. On je dopustio lojalnost, vjernost i poslušnost samo prema sebi. Prijateljstvo između tri ustaška ministra, tri ustaška generala, tri ustaška izvještajca, doživljavao je kao opasnost, kao mogućnost urote, ne lojalnost, kao nešto što se ima nadzirati, razbiti i onemogućiti.«¹⁵

Sličan je zaključak donio i Eugen Dido Kvaternik:

»Potrebno je naglasiti, da dr. Pavelić nikada ne bi uspio provesti svoju osobnu protuhrvatsku politiku, da je u svojoj vladi naišao na jedinstveni otpor. Da to spriječi, on je već prvih dana N.D.H., najogavnijim intrigama i tipično balkanskim podvalama uspio na smrt međusobno zavaditi svoje najbliže suradnike. Ljudi, koji su 10 i više godina srpske tiranije zajedno surađivali, povlačili se po zatvorima, izgubili mladost i pretrpjeli progone i nasilja svake vrsti, te koje je vezalo osobno prijateljstvo, očeličeno u zajedničkoj borbi za iste ideale, preko noći su postali osobni neprijatelji, a da sami nisu znali zašto. U takvim prilikama Pavelić je u vladi bio isključivi arbitar i radio po miloj volji, što bi mu se prohtjelo.«¹⁶

Hrvatsko domobranstvo bilo je ime za hrvatsku vojsku. Pored vojske, koja se je popunjavala pozivima na službu, postojala je dobrovoljačka Ustaška voj-

¹⁵ Ivan Oršanić, »Moj nacionalizam i ustaštvo«, *Republika Hrvatska* (Buenos Aires), XXV., 101., travanj 1975., 57–58.

¹⁶ E. D. Kvaternik, nav. dj., 168.

nica, te dijelom dobrovoljački i dijelom regrutirani Poglavnikovi tjelesni sdrugovi (PTS). Domobranske jedinice – uz manje iznimke – uspješno su se i hrabro borile za obranu hrvatske države. Pored ustaškog junaka Jure Francetića, koji je hrvatskoj državi sačuvala istočnu Bosnu u zimi 1941.–1942., junaštvom i vojničkim sposobnostima istaknuli su se domobranski generali Krunoslav Peričić, Eduard pl. Bona-Bunić, Ivan Brozović, Matija Čanić, da spomenem samo njih nekoliko. Hrvatska vojska u svim postrojbama brojila je u travnju 1945. oko 250.000 vojnika. U nabavi oružja Hrvatska je bila u potpunoj ovisnosti o Njemačkoj, što je bez sumnje bio velik Pavelićev propust. U Hrvatskoj se je bez sumnje mogla proizvoditi municija i lakše naoružanje, ali to se nije ni pokušalo.

Hrvatska vanjska politika vođena je u okviru njemačke i talijanske vanjske politike. U četničko-partizanskim pobunama talijanska vojska, iako službeno hrvatska saveznica, pomagala je četnike i partizane. Nijemci nisu imali namjeru vojnički se angažirati u Hrvatskoj, jer su sve svoje snage htjeli upotrijebiti protiv Sovjetskog Saveza. Nemiri u Hrvatskoj imali su za posljedicu sve veću njemačku vojničku prisutnost i konačno, potkraj 1942., stavljanje hrvatske vojske pod njemačko vojničko zapovjedništvo u svim ratnim pothvatima u Hrvatskoj. Prelazak Italije na savezničku stranu 8. rujna 1943. temeljito je promijenio situaciju. Partizani su se domogli velike količine talijanskog oružja i s engleskom vojničkom pomoći, počevši od svibnja 1943., vojnički značajno ojačali.

Od sovjetske pobjede kod Staljingrada (Volgograda) početkom 1943. i pada Italije u rujnu 1943. širi se uvjerenje da će Njemačka izgubiti rat, te da je radi očuvanja hrvatske države potrebno prijeći na savezničku stranu. Državni poglavar Pavelić sudjelovao je u tom planu, koji je inače poznat kao akcija Lorković-Vokić. Kada je Paveliću postalo jasno da će trebati sići s vlasti, zatvorio je Lorkovića, Vokića i njihove suradnike. Lišio ih je života skupa s Ivankom Farolfijem, profesorom Lujom Tomašićem, Hinkom Wolfom, i višim domobranskim časnicima potkraj travnja 1945. u Lepoglavi.

Sovjetski dodiri s Pavelićem od rujna 1944. do veljače 1945. još nisu istraživački obrađeni.¹⁷ U tim je dodirima Staljin predlagao priznanje hrvatske države uz uvjet slobodnog prolaza sovjetske vojske na Jadran, te slobodu rada Komunističke partije Hrvatske. Pavelić je konačno odbio i te sovjetske ponude.

NDH na čelu s Pavelićem ustrajala je na njemačkoj strani do kraja rata. Hrvatska vojska bila je prisiljena od engleskih vojničkih predstavnika kapitulirati pred Jugoslavenskom narodnom armijom 15. svibnja 1945. u Bleiburgu, u Austriji. Tada više nije postojalo niti hrvatsko vrhovništvo, jer se je Pavelić, prešavši austrijsku granicu 8. svibnja navečer, dao u bijeg, niti hrvatska državna vlada, koja je prestala funkcionirati poslije napuštanja Zagreba 6. svibnja. Zarobljena hrvatska vojska i hrvatski narod bili su prepušteni na milost jugoslavenskim pobjednicima i hrvatskoj komunističkoj vlasti.

Veliki dio hrvatskog naroda ustrajao je do kraja u lojalnosti svojoj hrvatskoj državi praveći razliku od države kao trajne narodne vrijednosti i režima, koji je prolazan.

¹⁷ U proljeće 1995. napisao sam raspravu, na temelju do sada pristupačne dokumentacije, »Sovjetski dodiri s dr. Antom Pavelićem od rujna 1944. do veljače 1945.«, koja je izašla u *Časopisu za suvremenu povijest*.

Komunistička Hrvatska

Povodom njemačkog napada na Sovjetski Savez, Komunistička partija Jugoslavije mobilizirala je svoje članove i svoju omladinu, te pozvala narod na ustanak. Jesu li se svi članovi Komunističke partije Hrvatske, ogranka KPJ, odzvali mobilizaciji? Ovo se pitanje do sada nije istraživalo. Poziv KPJ na ustanak našao je najviše odziva među Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, jer im je nerazumna Pavelićeva politika onemogućila miran život na njihovim ognjištima. Hrvati iz Dalmacije i hrvatskih krajeva anektiranih Italiji zbog talijanskog zuluma nisu imali izbora nego ili se pridružiti komunističkom ustanku ili se pak preseliti u gornju Hrvatsku, što se je pojedinačno ali ne masovno moglo provesti.

Da bi privukla Hrvate u redove ustanka, KPJ je isticala borbu za hrvatsku slobodu i socijalnu pravdu, te se služila hrvatskim nacionalnim parolama, simbolima i imenima. Isticala je također federativno uređenje buduće Jugoslavije, koje će biti temeljeno na ravnopravnosti i slobodi sviju njezinih naroda. Drugi način da bi se privukli Hrvati u ustanak bio je da se izazove ustaški gnjev na hrvatskog seljaka, koji je onda pred ustaškim nerazumnim postupcima, zatvorima, gdje god i ubijanjima, morao bježati u partizane. Ubojstvom jednog ustaše mogao se je postići takav cilj. Čini se da su partizani također preobučeni u ustaške uniforme gdje god pravili zločine po selima da bi privukli hrvatske seljake u svoje redove.

Komunistički ustanak u Srbiji bio je ugušen u jesen i zimu 1941. Od početka 1942. do ljeta 1944. glavno žarište ustanka bilo je u Bosni i Hercegovini, te graničnim brdskim krajevima Dalmacije, Banije, Korduna i Like. Na bosanskom teritoriju bilo je i vodstvo komunističkog ustanka, odnosno Vrhovni štab, od početka 1942. do svibnja 1944. Poslije njemačkog desanta na Drvar, Tito se je s najužim suradnicima preselio na otok Vis, čuvan od engleskih ratnih brodova i komandosa, gdje se je zadržao tri mjeseca od lipnja do rujna 1944.

Tito i njegove snage uspjeli su preživjeti prijelomnu 1942. i prvu polovicu 1943. zahvaljujući u prvom redu Pavelićevoj politici proganjanja Srba. Talijanski teror, s jedne strane, i podzemno pomaganje partizana, s druge strane, bili su značajni čimbenici jačanja Titove vojske i širenja ustanka.

U svibnju 1943. Engleska počinje pomagati partizansku borbu i šalje svoju prvu misiju u Vrhovni štab. Razlog toj promjeni Engleza prema Titu i njegovim snagama treba u prvom redu tražiti u krizi jugoslavenske vlade u Londonu i neaktivnosti četničkih snaga pod vodstvom Draže Mihailovića.

Pad Italije uvelike je pomogao Tita i njegove snage jer su se dokopali velike količine talijanskog oružja i kroz nekoliko tjedana bili gospodari dosta velikog teritorija u Dalmaciji i Hrvatskom primorju, uključivši gradove Split, Šibenik, Zadar, Senj i mnoge otoke. Tada je provedena i mobilizacija hrvatskog življa, koje je živjelo na tom prostoru. Tijekom 1944. značajan je priljev Hrvata u partizane, ali i obratno, jer se je priličan broj Hrvata partizana predavao hrvatskim vlastima.

U takvoj situaciji, poslije pada Italije, sastalo se je u Jajcu Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) na dvodnevno zasjedanje, 29. i 30. studenoga 1943. Zasjedanju su prisustvovala 142 delegata iz svih kra-

jeva Jugoslavije, osim Makedonije. Prvog dana vijećanja, na 29. studenoga 1943., izglasan je akt, koji se smatra temeljem avnojske Jugoslavije i njezina gotovo polustoljetnog života. U uvodu se tog akta kaže: »Na osnovu prava svakoga naroda na *samoodređenje* uključivši pravo na *otcepljenje* ili na ujedinjenje s drugim narodima, i u skladu s istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvedočenom u toku trogodišnje borbe, koja je skovala nerazdruživo bratstvo naroda Jugoslavije, Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije donosi sledeću ODLUKU.«

Ta odluka ima pet točaka, od kojih je najvažnija druga koja glasi:

»2. Da bi se ostvario *princip suverenosti naroda Jugoslavije*, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom koje hegemonističke klike, Jugoslavija se *izgrađuje i izgrađuje se na federativnom principu*, koji će obezbediti punu *ravnopravnost* Srba, Hrvata, Slovenaca, *Makedonaca* i *Crnogoraca*, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.«¹⁸

Na tom je zasjedanju bilo izabrano predsjedništvo AVNOJ-a od 64 člana na čelu s predsjednikom dr. Ivanom Ribarom, te Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije kao nova vlada. Na čelu KNOJ-a bio je Josip Broz Tito, kojeg je AVNOJ tada promaknuo u čin maršala Jugoslavije.

KNOJ je bio sastavljen od 17 članova: predsjednika, tri potpredsjednika i trinaest povjerenika za razne grane državne uprave. Ne ubrajajući Tita, koji je u prvom redu bio komunist internacionalist, Hrvati su bili zastupani u KNOJ-u s četiri osobe. Potpredsjednik KNOJ-a bio je Božidar Magovac, povjerenik za vanjske poslove dr. Josip Smolaka, povjerenik za narodno zdravlje dr. Milivoj Jambrišak, te povjerenik za sudstvo Frane Frol. Magovac i Frol bili su pristaše HSS-a, a Smolaka i Jambrišak bili su jugoslaveni, koji nisu sudjelovali u borbi hrvatskog naroda za slobodu i državnost. Magovac je nekoliko mjeseci kasnije bio izbačen iz AVNOJ-a i KNOJ-a, jer je zastupao istinsku ravnopravnost naroda federativne Jugoslavije.

U vijećanju AVNOJ-a u Jajcu nije bilo sklada između svećanih odluka i prakse. Ravnopravnost naroda proglašena odlukom o stvaranju federativne Jugoslavije nikada se nije poštovala u praksi. KNOJ i predsjedništvo AVNOJ-a nisu odražavali ravnopravnost naroda, a tako će se nastaviti i do kraja jednostranačke komunističke Jugoslavije u proljeće 1990.

Potrebno je istaknuti još jednu činjenicu. Središte vlasti i odluka bilo je u rukama Komunističke partije Jugoslavije, a zapisnici Centralnoga komiteta i Politbiroa KPJ između 1941. i 1945. još nisu objavljeni. Čini mi se da je bilo nemoguće spojiti ravnopravnost i federativnost naroda s monolitnim centralizmom KPJ.

Dva ugledna srpska povjesničara tvrde: »Odluke AVNOJ-a imaju ustavni karakter, jer, pored ostalog prekidaju ustavnopravni kontinuitet s Kraljevinom Jugoslavijom.«¹⁹

¹⁸ Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 497.

¹⁹ Jovan Marjanović i Branko Petranović, »Antifašističko Vijeće (Veće) Narodnog Oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ)«, *Enciklopedija Jugoslavije*, Drugo izdanje, knjiga 1. (1980.), 162, cijeli članak, 160–164.

AVNOJ je zaista prekinuo ustavnopravni kontinuitet Kraljevine Jugoslavije. Nastojanja maršala Tita i KPJ poslije 29. studenoga 1943. bila su da velike sile, uključivši i Sovjetski Savez, priznaju međunarodni kontinuitet nove, federativne Jugoslavije, kao nasljednice monarhističke Jugoslavije. Taj je razvitak bio postupan od lipnja 1944. do studenoga 1945., kada je proglašena Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Istaknut ćemo ovdje samo bitne činjenice toga razvoja.

Međunarodno priznanje imala je tada, u studenome 1943., kraljevska vlada u Londonu, odnosno Kairu, koja je gotovo stalno bila u kriznoj situaciji od travnja 1941. do svibnja 1944. Jugoslavenske vlade u Londonu do kolovoza 1943. bile su stalno u krizi, jer se nisu mogle složiti u vladinoj deklaraciji. Hrvatski predstavnici u tim vladama zahtijevali su da u deklaraciji bude istaknuto priznanje Banovine Hrvatske. Ali i taj minimalni hrvatski zahtjev srpski političari, predstavnici srpskih demokratskih stranaka, nisu htjeli prihvatiti. To je dovelo do imenovanja takozvane činovničke vlade, kojoj je na čelu kao predsjednik srpski diplomat Božidar Purić, u kolovozu 1943. Purićeva vlada uskoro se je preselila iz Londona u Kairo, u Egiptu.

Kako smo već istaknuli, Engleska uspostavlja odnose s Titom u svibnju 1943. Purićeva je vlada sve više gubila ugled, te su Englezi, potpomognuti od Amerike, odlučno savjetovali kralju Petru otpuštanje Purićeve vlade i imenovanje dr. Ivana Šubašića, bana Banovine Hrvatske, predsjednikom kraljevske vlade. Šubašić je trebao odmah otpočeti razgovore s maršalom Titom. Tijekom gotovo cijelog svibnja 1944. vodili su se razgovori oko te promjene vlade. Konačno je kralj Petar II. imenovao Šubašića predsjednikom vlade 1. lipnja 1944. To je bio jedini Hrvat koji je imao taj položaj u kraljevskoj Jugoslaviji. Jedini drugi predsjednik vlade, koji nije bio Srbin, bio je dr. Anton Korošec. On je bio na tom položaju oko pola godine poslije ubojstva u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928.

Došavši na taj položaj, Šubašić je morao nastojati obraniti kraljeve, srpske interese, kao i interese hrvatskog naroda. On je u pratnji svoga šefa kabineta Dragovana Šepića stigao na Vis u jutarnjim satima 14. lipnja. Istog dana imao je svoj prvi razgovor s maršalom Titom. Službeni razgovori započeli su između Šubašića i KNOJ-a pod Titovim predsjedništvom 15. lipnja i bili završeni 17. lipnja. Šubašić je nastupao samo kao predsjednik vlade i branio kraljeve interese, a sasvim zaboravio da je on ujedno i hrvatski predstavnik. Nije poslušao savjet dr. Jurja Krnjevića, svoga stranačkog čelnika, da prije nego otpočne pregovore s Titom mora tražiti da se dovede na pregovore potpredsjednik HSS-a ing. August Košutić, te da oni onda zajednički pregovaraju s Titom. U pregovorima je Šubašić prihvatio potpuno prijedloge KNOJ-a. U odboru trojice, koji su redigirali sporazum bili su: Smodlaka, Kardelj i Ribnikar. Viški sporazum, datiran 16. lipnja, potpisali su Tito i Šubašić 17. lipnja prije podne.

U sporazumu je Šubašić prihvatio potpunu suradnju svoje vlade s KNOJ-om, što je izraženo u drugoj točki sporazuma:

»2. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i Kraljevska vlada g. Dr. Šubašića određuje organe koji će koordinirati suradnju u borbi protiv neprijatelja, u radu za obnovu zemlje i u vođenju spoljne politike, te olakšati stvaranje što skorijeg

jedinstvenog predstavnštva u zemlji.« KNOJ je obećao, da »za vreme rata neće pokretati pitanje konačnog državnog uređenja.«²⁰

Između 17. lipnja 1944. i 7. ožujka 1945., kada je stvorena Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije, vođeni su pregovori između Tita i Šubašića oko stvaranja te zajedničke vlade. Pregovori su bili dugi i teški te vjerojatno ne bi bili ni uspješni da nije bilo pritiska velikih sila – Engleske, Amerike i Sovjetskog Saveza – da se organizira zajednička vlada. Glavni razlog oko odugovlačenja stvaranja zajedničke vlade, bilo je stanovište kralja Petra II. Kralj je tada bio napušten od srpskih političara i njegov glavni savjetnik u tim danima bio je dr. Juraj Krnjević.

Dr. Ivan Šubašić u svim tim pregovorima s Titom ispustio je iz vida potpuno hrvatske interese. Njegov stranački kolega, ing. August Košutić, potpredsjednik HSS-a, bio je od prvih dana rujna 1944. na partizanskom teritoriju. Nekoliko dana poslije svog dolaska kod partizana bio je zatvoren. Nema nijednog podatka da je Šubašić zahtijevao od Tita da se Košutića oslobodi i da on bude hrvatski pregovarač s Titom.

Kraj rata donio je pobjedu hrvatskih komunista, ali koliko su oni branili hrvatske interese i živote, te koliko su ih uspješni obraniti, pokazat će buduće povijesno istraživanje. Jedan pozitivni čimbenik s kojim se hrvatski komunisti mogu pohvaliti jest činjenica da se je preko njih Hrvatska našla na pobjedničkoj strani potkraj Drugoga svjetskog rata.

Hrvatski povjesničar dr. Ljubo Boban održao je kratko predavanje 19. siječnja 1989. u Sveučilišnom komitetu Saveza komunista Hrvatske u Zagrebu pod naslovom »Politički pluralizam i nacionalno pitanje u svjetlosti našega povijesnog iskustva«. Boban je tada rekao: »Pri kraju bih postavio pitanje: u kojoj se situaciji mi nalazimo danas? Prije svega, moramo se riješiti iluzije da je kod nas riješeno nacionalno pitanje, kao što smo do sada govorili. Ako pogledamo naš cjelokupni poslijeratni razvitak, vidjet ćemo... da su se ipak neki narodi na ovom prostoru, usudujem se reći nalazili u čistilištu, s dosta lošim izgledom da dođu u raj.«²¹ Dakle, poslijeratno razdoblje komunističke vladavine, 1945.–1990., bilo je za hrvatski narod čistilište, s malo nade da bi se mogli dokopati raja, to jest postati gospodari u svojoj kući.

Hrvatska seljačka stranka

HSS u ratnom razdoblju nije nastupao kao jedinstvena stranka. Nerazumno Pavelićevom politikom, kako smo već vidjeli, dr. Vladko Maček je proveo gotovo cijelo vrijeme rata u izolaciji, od listopada 1941. do 5. svibnja 1945., te prema tome nije mogao politički djelovati.

Dr. Juraj Krnjević zamijenio je dr. Mačeka kao potpredsjednika jugoslavenske vlade 10. travnja 1941. i otišao skupa s vladom u izbjeglištvo. U toj hrvatskoj izbjegličkoj grupi bili su još dr. Juraj Šutej, ministar financija u

²⁰ Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića, 193–194* (tekst sporazuma), 186–193 tijekom pregovora.

²¹ Lj. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* 3, 345, cijelo predavanje, 343–345.

izbjegličkim vladama, ban dr. Ivan Šubašić, Ilija Jukić, dr. Rudolf Bičanić i dr. Milan Martinović. Dr. Juraj Krnjević nastavio je politikom sporazuma, započetom kolovoza 1939. Srbi nisu htjeli u vladinoj deklaraciji priznati niti Banovinu Hrvatsku. Poslije dugomjesečna natezanja oko vladine deklaracije, pala je politička vlada u kolovozu 1943. Kralj je tada imenovao činovničku Purićevu vladu u kojoj je dr. Milan Martinović bio hrvatskim predstavnikom.

Ban dr. Ivan Šubašić otišao je u Sjedinjene Američke Države i tamo je svojim jugoslovenstvom razbio redove hrvatskih narodnjaka, koji su do 1941. stajali na stanovištu samostalne hrvatske države. Dr. Dinko Tomašić, sveučilišni profesor doseljen u SAD neposredno prije početka rata, nastojao je spriječiti da narodnjaci skupa s komunistima glasuju na konvenciji Hrvatske bratske zajednice 1943. Zaslugom Šubašića Hrvatska bratska zajednica dobila je tada polovično komunističku upravu. Glavni urednik tjednika *Zajedničar* postao je Filip Vukelić – biran s jednim glasom većine – koji je pisao u partizanskom i jugoslavenskom smislu. Šubašić je 1. lipnja 1944. postao posljednjim predsjednikom kraljevske vlade, kao što smo već vidjeli. Dr. Rudolf Bičanić počeo je surađivati s KNOJ-em već u jesen 1943. i bio imenovan »opunomoćenikom KNOJ-a za vođenje akcije za očuvanje narodne imovine.«²²

Većina u toj maloj hrvatskoj izbjegličkoj grupi bila je jugoslavenske orijentacije i nije mogla zamisliti da bi Hrvatska mogla biti i postojati kao samostalna država. Dr. Juraj Krnjević bio je jedini izrazito hrvatske orijentacije i mogao je zamisliti Hrvatsku kao samostalnu državu izvan Jugoslavije.

Šubašić, Šutej i Bičanić vratili su se u domovinu u veljači 1945. Krnjević i Jukić izabrali su političko izbjeglištvo, a k njima se je pridružio uskoro i dr. Milan Martinović.

Čelnici i pristaše HSS-a u domovini dijelom su prišli Ustaškom pokretu, dijelom partizanima, a dijelom su ostali izvan suradnje bilo s ustašama bilo s partizanima.

Narodni zastupnik HSS-a Janko Tortić s grupom narodnih zastupnika i uglednih pristaša HSS-a pristupio je 10. kolovoza 1941. Ustaškom pokretu. Neposredno iza toga slijedile su izjave kotarskih i općinskih organizacija HSS-a o pristupanju u Ustaški pokret. Poslije nekoliko dana objavljivanja tih izjava u novinama, Pavelić je zabranio objavljivanje daljnjih izjava takve vrsti. Njemu je smetalo isticanje brojnosti i važnosti HSS-a. Tako je u proljeće 1942. bila zabranjena knjiga hrvatskog povjesničara dr. Rudolfa Horvata, *Hrvatska na mučilištu*, jer je prema Paveliću previše pozitivno pisala o HSS-u. Svi pristaše HSS-a, koji su prešli u Ustaški pokret, lojalno su surađivali s vlastima NDH zauzimajući ministarske i druge važne dužnosti.

Središnja grupa HSS-a u domovini nije htjela surađivati ni s Ustaškim pokretom ni s partizanima i nastojala je sačuvati hrvatsku državu u poslijeratnom razdoblju. Vjerojatno najvažnija osoba u toj grupi bio je diplomirani pravnik Ivanko Farolfi, zamjenik narodnog zastupnika za kotar Vis. Kod svog dolaska s Visa u Zagreb 1941. Farolfi je bio zadužen da bude vršioce dužnosti glavnog tajnika HSS-a i kao takav održava kontakte s narodnim zastupnicima i predstavnicima HSS-a. U tom mu je poslu pomagao profesor Ljudevit Tomašić, narodni zastupnik, izraziti protivnik Jugoslavije i borac za hrvatsku državnu

²² D. Šepić, nav. dj., 149.

samostalnost. Kod dolaska kneza Pavla u Zagreb 1940., Tomašić je napustio Zagreb, da se ne bi morao sresti s knezom Pavlom. Farolfi i Tomašić bez sumnje imali su redovite kontakte i razgovore s ing. Augustom Košutićem i dr. Josipom Torbarom. Njih se četvorica mogu označiti kao središnje ličnosti domovinskog HSS-a u doba rata. Izgleda mi da je glavni pregovarač u ime HSS-a s Mladenom Lorkovićem i Antom Vokićem bio Ivanko Farolfi, a glavni pregovarač s partizanima odnosno hrvatskim komunistima ing. Košutić.

Farolfi je vrlo stvarno ocjenjivao ciljeve Tita i KNOJ-a. U svom izvještaju od 22. srpnja 1944., upućenom dr. Stjepanu Jakšekoviću, koji je živio u Zürichu, u Švicarskoj, Farolfi piše:

»Teror partizana protiv stranke raste svom žestinom. Imamo dojam, da su odlučili likvidirati sve, što mogu, dok još imaju vremena t. j. dok saveznici ne stignu ovamo. Skrbnik (Šubašić) treba da bez ikakvog odlaganja poduzme najenergičnije mjere kod Tita da prestane s nasiljem i terorom. On mora to pitanje urediti tako, da na terenu nastupi stanje normalnih donosa između nas i njih. U protivnom slučaju njegova nastojanja doživjet će neuspjeh, a u slučaju sloma postoji ozbiljna opasnost da bukne građanski rat u Hrvatskoj. Vodstvo nac. osl. pokreta drže čvrsto komunisti, odlučni da kroz pokret provedu svoje političke ciljeve, a na terenu ne pokazuju ni najmanje volje da dijele vlast s bilo kim drugim. Narod se pita, da li se može razumjeti, da oni, koji ubijaju narodne prvake s motivacijom, da su Mačekovi agenti i to javno pišu u svojim novinama, istodobno prave sporazum s predstavnicima HSS vani. Mi naslućujemo Šubašićevu politiku prema njima, ali treba voditi računa i o narodnom raspoloženju i reakciji pogotovo u ovim danima punim previranja. Ako ne dođe do punog sporazuma između nas i njih, oni će silom htjeti nametnuti svoju diktaturu narodu, što će izazvati građanski rat u zemlji. Treba stoga sve preduzeti da se spriječi pa makar i prelazno preuzimanje vlasti po njima te da se omogući narodu da potpuno slobodno izrazi svoju volju. Raspoloženje u narodu je slijedeće: a) narod je protiv monarhije i protiv uspostave Jugoslavije, b) narod je protiv komunističke diktature, koja mu se putem partizana naviješta i nameće. Ovo treba imati u vidu.«²³

U izvještaju Jakšekoviću od 18. lipnja 1944., Farolfi iznosi tri bitne točke politike HSS-a, kako je on zamišlja: »Uz potrebu lojalnosti prema narodno oslobodilačkom pokretu potrebno je, kolikogod je to moguće, isticati slijedeće: a) neophodnost nezavisne države hrvatske sa svim atributima državnosti (voj-ska, diplomacija i t.d.) na čitavom nacionalnom i geopolitičkom zaokruženom teritoriju, b) pripravnost te države da stupi u državno pravnu vezu sa susjednim državama, a u okvirima, koje će se nakon rata po saveznicima iznijeti, c) apsolutna demokracija.«²⁴

Prije početka pregovora s partizanima u proljeće 1944. ing. Košutić, bez sumnje uza suradnju Farolfija, Tomašića i Torbara, sastavio je »punktacije« u

²³ Ivanko Farolfi Stjepanu Jakšekoviću, 27. VII. 1944.: Ljubo Boban, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941.-1943.*, Druga knjiga, 292, cijeli izvještaj 291-293. Boban je toj kolekciji dokumenata na kraju dodao prilog, »Korespondencija dr. Stjepana Jakšekovića (1944-1946)«, 255-364.

²⁴ I. Farolfi, S. Jakšekoviću, 18. lipnja 1944., Isto, 288, cijeli izvještaj, 286-288.

deset točaka, koje su trebale biti temeljem sporazuma između HSS-a i hrvatskih komunista. Točka X. tih punktacija glasi:

»Neprolazna je težnja hrvatskoga naroda da živi u svojoj vlastitoj državi, u kojoj će biti okupljen kao zaokružena narodna, gospodarska i kulturna cjelina. Isto takova mu je težnja da u svrhu obrane slobode i mira stupi kao slobodan i ravnopravni član, a na osnovu sporazuma i ugovora, u državnopravnu zajednicu, savez svih jugoslavenskih naroda, ako je to i želja spomenutih naroda, te da u evropskoj zajednici slobodoljubivih naroda daje svoj doprinos učvršćenju i produbljivanju suradnje velikoga slavenskoga istoka sa velikim zapadnim demokracijama.«²⁵

Dana 30. kolovoza 1944. prekinuo je politički rad Farolfija, Tormašića, Košutića i Torbara. Toga dana bili su smijenjeni sa svojih ministarskih položaja Lorković i Vokić, te dospjeli u kućni zatvor. Farolfi, Tormašić i Torbar bili su zatvoreni. Petorica spomenutih bili su kasnije zatvoreni u Lepoglavi i, izuzevši Torbara, smaknuti vjerojatno u jutarnjim satima 25. travnja 1945. Ing. August Košutić izbjegao je Pavelićevo zatvaranje, te je s mladim sinom Stjepana Radića, ing. Brankom Radićem, stigao na partizanski teritorij početkom rujna 1944. Poslije nekoliko dana bio je zatvoren od hrvatskih komunista u Topuskom i ostao u zatvoru u Zagrebu dosta dugo i nakon svršetka rata.

Stjecajem okolnosti glavnim predstavnikom HSS-a postao je od kraja lipnja 1944. do kraja rata dr. Ivan Šubašić.

Zaključak

Tijekom Drugoga svjetskog rata kao i prije njega, hrvatski je narod bio za obnovu svoje samostalne hrvatske države, u kojoj će vladati sloboda, mir i blagostanje, temeljeni na volji naroda, izraženoj na slobodnim izborima. To je bitna i temeljna činjenica hrvatske povijesti od 1928. do 1945., a takvom je ostala sve do današnjega dana. Na žalost, hrvatska politička elita – ustaška, seljačka i komunistička – zatajila je u svojim političkim djelovanjima. Posljedica je bila komunistička diktatura od 1945. do 1990., koja je u mnogočemu bila diktatura srpskih komunista nad Hrvatskom i hrvatskim narodom.

Bez sumnje najveću odgovornost za hrvatski ratni razvoj snosi dr. Ante Pavelić kao poglavar NDH. On je imao mogućnost da uspostavi pravnu državu s jakom vojskom, koja se je u drugoj ratnoj fazi, poslije pada Italije u rujnu 1943., mogla naći na pobjedničkoj strani. Dr. Maček kao odgovorni vođa biran od naroda nije se smio povući na svoje imanje u travnju 1941. i nastaviti preko dr. Jurja Krnjevića politiku sporazuma sa srpskim političarima u Londonu kao da se nije ništa zbilo. Poznato mi je iz pričanja dr. Joze Poduje, poslijeratnog blagajnika HSS-a u izbjeglištvu, da je dr. Maček imao grižnju savjesti u svojim washingtonskim izbjegličkim danima od 1947. do svoje smrti 1964. Često je znao govoriti dr. Poduji: »Da sam preuzeo vlast u Hrvatskoj 1941., vjerojatno bi bila završila moja politička karijera, ali bih spasio mnoge hrvatske i srpske živote i ne bi toliko ljudi bilo stradalo.« K tome se može dodati da, iako se

²⁵ Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, dokument 27., 376–377.

Maček nije angažirao u ratnim zbivanjima u Hrvatskoj i bio cijelo vrijeme rata izoliran, njegova je politička karijera stvarno završila 1941. Hrvatski komunisti doveli su hrvatski narod u »čistilište«, jer su dobrim dijelom zaboravili hrvatske narodne interese i ostali lojalni komunističkoj utopiji.

BIBLIOGRAFIJA

- Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918.–1985.*, treće dopunjeno izdanje, Zagreb, Školska knjiga, 1985.
- Bernardić, Ivan, *Život iza željeznih rešetaka. Prema vlastitom iskustvu i neposrednom opažanju*, Zagreb, [Vlastita naklada], 1940.
- Boban, Ljubo, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941–1943.*, Dvije knjige. Zagreb, Globus i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1988.
- Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 3.*, Zagreb, Školska knjiga i Stvarnost, 1990.
- Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Dvije knjige, Zagreb, Liber, 1974.
- Boban, Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1965.
- Čolaković, Rodoljub, *Borba KPJ za rešenje nacionanog pitanja*, Beograd, Kultura, 1959.
- Čulinović, Ferdo, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*, Zagreb, Školska knjiga, 1968.
- Jareb, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895.–1945.*, Pretisak izdanja iz 1960.: Zagreb, Institut za suvremenu povijest, 1995.
- Jareb, Jere, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, Cleveland, SAD: Izdavač Mirko Šamija, 1982.
- Jelić, Ivan, *Tragedija u Kerestincu. Zagrebačko ljeto 1941.*, Zagreb, Globus, 1986.
- Jelić-Butić, Fikreta, *Hrvatska seljačka stranka (1941.–1945.)*, Zagreb, Globus, 1983.
- Karaman, Igor, glavni urednik, *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb, Školska knjiga, studeni 1980.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, glavni i odgovorni urednik, *Oslobodenje Hrvatske 1945. godine, Zbornik*. Zagreb, IHRPH, 1986.
- Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, Globus, 1978.
- Krizman, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, Globus, 1980.
- Krizman, Bogdan, *Pavelić u bjektstvu*, Zagreb, Globus, 1986.
- Krizman, Bogdan, *Ustaše i treći Reich*, 2. knjige, Zagreb, Globus, 1983.
- Kujundžić, Milivoj, *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb, Odbor za obilježavanje 50. obljetnice pobjede antifašističke koalicije u Europi i svijetu Sabora Republike Hrvatske, svibanj 1995.
- Kvaternik, Eugen Dido, *Sjećanja i zapažanja 1925.–1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, Uredio: Dr. Jere Jareb. Zagreb, Nakladno društvo Starčević, 1995.
- Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države hrvatske. Kratki pregled*. Zagreb, Naklada Pavičić, 1994.
- [Pavelić, Marija, ur.], *Veleizdajnički proces protiv vođe Hrvata dra Vladka Mačeka, Sastavljeno prema izvještajima američke, britanske i evropske štampe sa beogradske razprave* (Rim:), Naklada Glavnog odbora američkih organizacija HSS, 1930.

- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978.*, Beograd, Nolit, 1980.
- Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, Beograd, Izdavačka radna organizacija »Rad«, 1983.
- Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945.*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Petranović, Branko, i Dautović, Sava, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941-1945)*, Beograd, Narodna knjiga i Naučna knjiga, 1988.
- Petranović, Branko, i Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918-1984., Zbirka dokumenata.* Beograd, Izdavačka radna organizacija »Rad«, 1985.
- Šepić, Dragovan, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, Globus, 1983.
- Trhulj, Sead, *Mladi muslimani*, Zagreb, Globus nakladni zavod, 1991.
- Urednički odbor, *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj.* Zagreb, IHRPH, 1969.
- Vujošević, Ubavka, *Đuro Đaković život i djelo. Građa za monografiju.* Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije i Baranje, 1979.

S U M M A R Y

CROATIAN PEOPLE IN THE WORLD WAR TWO

Croatia entered the World War Two with three different political options represented by Pavelić, Maček and the Communist Party of Croatia. The author presents the most important problems, evaluating them and emphasizing that in further researches on the history of the Independent State of Croatia the Ustasha, German and Italian documentation, besides the communist, should be unavoidable.